

Vladas Sirutavičius

LITWINI
A LITEWSCY POLACY,
LITWA
A POLSKA
1988-1994

LITWINI A LITEWSCY POLACY,
LITWA A POLSKA 1988-1994

Vladas Sirutavičius

Litwini a litewscy Polacy, Litwa a Polska 1988-1994

Tłumaczenie
Katarzyna Korzeniewska

Kraków 2022

© Copyright by Vladas Sirutavičius, 2022

© Copyright for the Polish translation by Katarzyna Korzeniewska, 2022

Recenzenci

dr hab. Krzysztof Buchowski

dr Paweł Libera

Opracowanie redakcyjne

Joanna Cieślik

Projekt okładki

Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8138-659-3 (druk)

ISBN 978-83-8138-841-2 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788381388412>

Knygos leidybą finansavo Lietuvos mokslo taryba Valstybinė lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programa Projekto finansavimo sutartis Nr. S-LIP-21-31

Wydanie książki zostało sfinansowane przez Litewską Radę Nauki (Lietuvos Mokslo Taryba) z Programu Badań Lituanistycznych i ich Upowszechniania na lata 2016-2024, na podstawie umowy nr S-LIP-21-31

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

<https://akademicka.pl>

Spis treści

Słowo wstępne dla polskiego czytelnika.....	11
Wstęp: problem, historiografia i nieco teorii.....	13
Stan wiedzy a historiografia	21
„Nie wiemy, co jest dla nas lepsze: centrum w Moskwie czy hegemonia Wilna”, czyli początki pomysłu na polską autonomię na Wileńszczyźnie	33
Uwagi metodologiczne	35
Rozbieżne tendencje polityczne wśród Polaków a kwestia autonomii narodowo-terytorialnej.....	38
Powstanie Związku Polaków na Litwie	41
Litewski konsensus narodowy w sprawie polskiej autonomii narodowo-terytorialnej.....	51
Sąjūdis w poszukiwaniu kontaktów z Polakami.....	57
Pierwsza oficjalna wizyta przedstawicieli Sąjūdisu w Warszawie	63
Inicjatywy i reakcje władz na Litwie	65
Inicjatywy polityczne z Moskwy	70
Krótka historia konsulatu PRL na terenie Litewskiej SRR albo kwestia Polaków na Litwie a polityka międzynarodowa	71
O specyfice polityki narodowej (narodowościowej) „centrali” w warunkach <i>pieriestrojki</i>	75
Przedwyborcze zaostrezenie relacji	79
11 marca a czynnik polski	83
Wizyta litewskich Polaków w Moskwie – prawda czy fałsz?	88
Pierwsza sesja Rady Najwyższej – Sejmu Restytucyjnego	90
Początek relacji dwustronnych: wizyta Bronisława Geremka na Litwie.....	98
Nowa władza – stare problemy, czyli kwestia autonomii (wiosna i lato 1990 r.)	105
II Nadzwyczajny Zjazd Związku Polaków na Litwie	105
Sprawa polskiej autonomii w Radzie Najwyższej.....	114
Litewsko-polskie kontakty dyplomatyczne.....	127
Wrażenie polityki etnicznej pod koniec lata.....	129

Negocjować czy... Władza litewska a Polacy na Litwie (jesień 1990 – styczeń 1991 r.)	133
O podróżach autonomistów do Moskwy, negocjacjach i nie tylko	135
Decyzje władz litewskich podjęte jesienią 1990 r.	139
Zjazd deputowanych-Polaków w Ejszyszkach	142
Kontakty litewsko-polskie późną jesienią 1990 roku	149
Zwrot w stronę Warszawy. <i>Aide-mémoire</i> polskiego MSZ	162
Ustawa o „zarządzie bezpośrednim”	166
Polsko-litewski miesiąc miodowy na Litwie (decyzje Rady Najwyższej ze stycznia 1991 r.)	170
Kontakty dyplomatyczne Wilna z Warszawą. Deklaracja o dobrym sąsiedztwie, czyli prapoczątki	182
 Litewski „sondaż” a sowieckie „referendum”: koniec miesiąca miodowego? (wiosna 1991 r.)	195
Napięcia wiosenne. Zjazd w Mościskach	208
 „Zarząd bezpośredni” (sierpień – grudzień 1991 r.)	229
Rozważania o rozwiązaniu rad i wprowadzeniu „zarządu bezpośredniego” ..	251
Konfliktowy koniec roku	263
 Dyskusje w Radzie Najwyższej o wyborach do rad rejonowych (grudzień 1991 – lipiec 1992 r.)	269
 Deklaracja o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy. Dlaczego tak późno?	281
 Po podpisaniu deklaracji, czyli huśtawka w stosunkach Polska–Litwa i władza– mniejszość polska na Litwie (wiosna – lato 1992 r.)	309
 Trzy elekcje i jedno referendum (lato 1992 – wiosna 1993 r.)	333
Perypetie stosunków dwustronnych	333
Wybory do sejmu RL i ich wymiar narodowościowy	339
Drogi i bezdroża wyborów do rad samorządowych rejonów wileńskiego i solecznickiego	354
Umowa dwustronna: wyjście z martwego punktu i początek pragmatycznej, realistycznej polityki?	362
 Krętą drogą do traktatu – możliwości i ograniczenia (od lata do jesieni 1993 r.) ..	369
Brazauskasa doktryna polityki zagranicznej.	369
Pielgrzymka Jana Pawła II na Litwę	378
Ciągłe więcej pytań niż odpowiedzi (późna jesień 1993 r.)	381

Ile było przełomów w negocjacjach przed traktatem? (późna jesień 1993 – wczesna wiosna 1994 r.)	391
O podpisaniu i ratyfikacji traktatu i nie tylko... (kwiecień – październik 1994 r.)	409
Wnioski	423
Bibliografia	429
Summary	461
Indeks osób	467

*Rzeczy realne mają wiele stron,
jedynie fikcje są jednowymiarowe.*

Bronisław Łagowski

Słowo wstępne dla polskiego czytelnika

Będąc autorem niniejszej monografii, chciałbym krótko omówić okoliczności jej powstania. Do podjęcia tematu stosunków litewsko-polskich (zarówno w ich wymiarze międzypaństwowym, jak i społecznym) w okresie od *pieriestrojki* do podpisania traktatu, czyli między rokiem 1988 a 1994, skłoniło mnie kilka motywów. W Polsce dorobek badawczy poświęcony temu okresowi historycznemu był już wówczas spory. Relacjami Litwy i Polski oraz Litwinów i Polaków tamtego czasu zajmowali się Adam Bobryk, Aleksander Srebrakowski, Krzysztof Buchowski, Zbigniew Kurcz i inni autorzy, podczas gdy po stronie litewskiej prawie nie było prac o charakterze akademickim na ten temat. W archiwach państwowych i zbiorach różnych instytucji na Litwie zalegał, przez nikogo nieprzeglądany, ogromny materiał archiwalny, dotyczący stosunków litewsko-polskich. Kolejna motywacja do podjęcia badań nad tym zagadnieniem pochodziła od moich kolegów: dra Česlovasa Laurinavičiusa, ówczesnego kierownika Działu Historii XX w. w Instytucie Historii Litwy, i dra Rimantasa Miknysa – dyrektora tego Instytutu. Obaj zachęcali mnie do wspomnianego przedsięwzięcia i wspierali mnie w jego realizacji. W 2017 r., po kilku latach pracy badawczej, powstała książka.

Wydanie jej w języku polskim nie było moim pomysłem. Z tą propozycją wyszła moja długoletnia znajoma z Krakowa, badaczka i tłumaczka – dr Katarzyna Korzeniewska. Zgodziłem się, choć miałem co do tego projektu wątpliwości, jednak rady i zachęty kolegów przeważały. Praca nad powstaniem polskiego wydania monografii ruszyła, gdy Litewska Rada Nauki sfinansowała jej przetłumaczenie i publikację. Proces przekładu przyniósł wiele wyzwań zarówno autorowi, jak i tłumacze. Pojawiły się problemy wymagające rozwiązań: niektóre części tekstu wymagały uściślenia, inne – wręcz przerobienia tak, by były zrozumiałe dla polskich czytelników. Najbardziej kontrowersyjne okazało się sformułowanie „zarząd bezpośredni” (litew. *tiesioginis valdymas*), a dokładniej – jego przekład na polski. Ostatecznie wybrana została opcja zachowania wersji w tłumaczeniu dosłownym tam, gdzie pojęcie to dotyczy konkretnie decyzji rządu litewskiego z badanego okresu.

Praca nad książką wiązała się nie tylko z problemami translatorskimi, ale też z wyzwaniem źródłowymi. Jedno z nich zaowocowało dotarciem do ciekawego, oryginalnego dokumentu. Dzięki tłumacze w tekście znalazło się kilka fragmentów,

które nie wystąpiły w wersji litewskiej. Mam szczególnie na myśli cytaty z ekspertyzy dotyczącej stosunków litewsko-polskich autorstwa Grzegorza Kostrzewy-Zorbasa z października 1989 r. Pośrednio tekst ten jest świadectwem negatywnego stosunku przedstawicieli „Solidarności” w polskim parlamencie do projektów polskiej autonomii terytorialnej na Wileńszczyźnie.

Pod względem treści i struktury polski przekład nie różni się od powstałego w 2017 r. litewskiego oryginału. Wstęp, będący przeglądem stanu badań, nie został rozszerzony. Od czasu wydania monografii nie ukazały się na Litwie żadne publikacje akademickie, dotyczące wątków i zagadnień, o których ona traktuje. W Polsce odnoszące się do jej tematyki prace opublikowali: Paweł Sobik, Krzysztof Tarka, Małgorzata Stefanowicz-Pecela, Barbara Jundo-Kaliszewska i inni autorzy. Są one znane badaczom na Litwie, zostały zrecenzowane i docenione w litewskim środowisku naukowym. Świadomie zdecydowałem o wydaniu własnej monografii po polsku bez zasadniczych zmian, bo mimo upływu czasu i powstania nowych publikacji tematycznie z nią związanych nie zmieniły się wnioski i oceny, które zawarłem w litewskim oryginale.

Otwiera go motto zaczerpnięte od polskiego myśliciela, eseisty i publicysty – Bronisława Łagowskiego: „Rzeczy realne mają wiele stron, jedynie fikcje są jednowymiarowe”. Dla mnie jako historyka było ono ostrzeżeniem przed pokusą uproszczenia obiektu badań i dostrzegania tylko jednej – ciemnej albo jasnej – strony analizowanej rzeczywistości. Czy udało mi się na stronach niniejszej książki dochować wierności mottu? To już niech ocenia czytelnicy i czytelniczki.

Vladas Sirutavičius
Wilno, 3 listopada 2022 r.

Wstęp: problem, historiografia i nieco teorii

Niniejsza monografia poświęcona została dwóm głównym zagadnieniom. Po pierwsze, analizie wzajemnych relacji dwóch grup etnicznych: Litwinów i Polaków na Litwie w latach 1988–1994, po drugie zaś omówieniu polityki etnicznej Litwy w tym okresie. Jednak polityka etniczna jest procesem, zmienia się stale i ewoluuje w różnych kierunkach. Stosunki między poszczególnymi grupami etnicznymi mogą się rozwijać w sposób pokojowy lub konfliktowy. Zadaniem historyka jest rekonstrukcja wzajemnych relacji tych grup (w tym przypadku – Litwinów i Polaków) i wskazanie czynników, które je kształtowały.

Poniższe studium w przeważającej większości dotyczy litewsko-polskiego konfliktu etnicznego na Litwie. Za Nortautasem Statkusem konflikt etniczny rozumiem jako „jakiegokolwiek rodzaju napięcie między przedstawicielami różnych grup etnicznych, o ile tylko w jakikolwiek sposób ulega ono instytucjonalizacji lub przejawia się w działaniach zbiorowych”¹. W przypadku sporu Litwinów z Polakami na Litwie przedmiotem badania jest działalność polskich działaczy politycznych i społecznych oraz polskich organizacji w dążeniu do utworzenia polskiego obszaru autonomicznego na Litwie. Formalnie początek prób powołania autonomii narodowo-terytorialnej można łączyć ze zjazdem deputowanych do rad rejonów wileńskiego i solecznickiego. Odbył się on wiosną 1989 r. w Mickunach. Jednak jeszcze jesienią 1988 r. niektóre rady gminne i miejskie w południowo-wschodnich rejonach (jednostkach administracyjnych) Litwy ogłosiły się „polskimi narodowymi”. Według danych spisu powszechnego w 1989 r. w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej mieszkało 258 tys. Polaków, głównie we wschodniej i południowo-wschodniej części kraju. W Wilnie było ich 108 tys., co stanowiło 18,8% mieszkańców miasta. W rejonie wileńskim mieszkańcy narodowości polskiej stanowili 63,5% mieszkańców, a w liczbach bezwzględnych – 59 tys. Rejon solecznicki w 79,6% zamieszkanym był przez Polaków (było ich tam 32 tys.), rejon trocki – w 23,8%, święciański – w 28,7%. Polacy jako grupa etniczna w 57,73% mieszkali w miastach, a w 42,27% – na wsi. Tylko 12,8% mieszkających na Litwie Polaków nie urodziło się w tym kraju². Wróćmy do Mickun.

¹ N. Statkus, *Tapatybės politika etniniam konfliktams reguliuoti*, Vilnius 2004, s. 47.

² S. Vaitiekus, *Lietuvos lenkai*, Vilnius 1994, s. 6; *Lietuvos Respublikos pagrindinių tautybių gyventojai*, Vilnius 1991, s. 35–37.

W deklaracji, którą przyjęto na odbywającym się tam zjeździe, wskazany został cel, do którego dążyli zebrani deputowani: powstanie na obszarze Wileńszczyzny polskiego narodowego obwodu autonomicznego³. By to osiągnąć, powołano Radę Koordynacyjną, a polscy działacze ogłosili, że właśnie powstanie takiej autonomii będzie najbardziej skutecznym narzędziem zachowania odrębności etnicznej i kulturowej ich grupy. Władze Litewskiej SRR, a później rząd i parlament już demokratycznej Republiki Litewskiej kategorycznie odrzuciły powyższy projekt. Żądanie ustanowienia obwodu autonomicznego zostało odczytane jako zagrożenie dla integralności terytorialnej kraju i suwerenności narodowej.

W *Dokumencie Kopenhaskim*, podsumowującym spotkanie Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (dalej: KBWE) w 1990 r., jest mowa o autonomii:

Państwa uczestniczące przyjmują do wiadomości wysiłki podejmowane w kierunku ochrony oraz stwarzania warunków dla rozwoju etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej tożsamości mniejszości narodowych w drodze ustanowienia, jako jednego z możliwych sposobów osiągnięcia tych celów, stosownej lokalnej lub autonomicznej administracji, która odpowiada specyficznym historycznym i terytorialnym uwarunkowaniom dla tych mniejszości oraz stoi w zgodzie z polityką danego państwa⁴.

Prawnicy interpretują dokumenty KBWE jako „potwierdzenie zobowiązań politycznych państw, jednak niemające mocy prawnej, obligującej państwa, które charakteryzują umowy międzynarodowe”, chociaż są one wyrazem „stosunku wspólnoty międzynarodowej do rozwoju ochrony osób należących do mniejszości narodowych”⁵. Litwa włączyła się do KBWE we wrześniu 1991 r.

Jesienią 1991 r., po nieudanym przewrocie w Moskwie (tzw. puczu Janajewa), litewski parlament zdecydował o rozwiązaniu rad samorządowych dwóch rejonów (wileńskiego i solecznickiego) oraz miasta Visaginas. Tym samym został tam wprowadzony „zarząd bezpośredni”⁶. W niniejszej publikacji staram się odpowiedzieć na pytanie, jakie czynniki warunkowały obserwowaną mobilizację litewskich Polaków jako grupy etnicznej, czyli dlaczego proces upolitycznienia społeczności polskiej na Litwie poszedł w kierunku żądania autonomii. O wyborze tematu zadecydowało kilka okoliczności.

³ Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius (dalej: LYA LKP), f. 17626, ap. 9, b. 18, Декларация, 12 maja 1989, k. 23.

⁴ Dokument spotkania kopenhaskiego konferencji w sprawie ludzkiego wymiaru KBWE, Bisnetus, [on-line:] <https://bisnetus.wordpress.com/2016/07/31/dokument-spotkania-kopenhaskiego-konferencji-w-sprawie-ludzkiego-wymiaru-kbwe/> – 19 września 2022.

⁵ A. Račkauskaitė-Burneikienė, *Tautinių mažumų apsauga tarptautinėje teisėje*, „Etnišku mo studijos / Ethnicity Studies” 2013, nr 2, s. 92.

⁶ Uwaga tłumaczkii: wyrażenie to będzie w całej książce konsekwentnie ujmowane w cudzysłów, gdyż zostało wprowadzone tylko na użytek przekładu na wyraźne życzenie autora. Nie funkcjonuje ono w zasadzie w języku polskim (było czasem używane w prasie polskiej na Litwie). Jest dosłownym tłumaczeniem litewskiego terminu prawnego (*tiesioginis valdymas*), któremu odpowiada polskie pojęcie „zarząd komisaryczny”.

Po pierwsze – kwestia projektu autonomii polskiej na Wileńszczyźnie ciągle budzi dyskusje i jest różnie postrzegana zarówno w historiografii litewskiej, jak i polskiej, a także poza sferą akademicką. Po drugie – postulat powołania autonomii i następnie rozwiązanie rad rejonowych w dwóch rejonach na Litwie stały się czynnikami kształtowania stosunków dwustronnych między Litwą a Polską. Po trzecie – dotychczas słabo znane źródła archiwalne, które wykorzystano w niniejszej pracy, pozwalają na lepsze zrozumienie polskiego ruchu autonomistycznego i jego genezy oraz na odtworzenie jego dynamiki. W swych badaniach stosuję pojęcia: „autonomiści” i „ruch autonomistyczny” jako określenie całości działalności polskich aktywistów i stworzonych przez nich struktur o charakterze społecznym i politycznym, której celem była realizacja projektu autonomii narodowo-terytorialnej. Trzeba jednocześnie mieć na uwadze, że w społeczności polskiej dążenie do powołania takiej odrębności przeważało aż do momentu puczu Janajewa, jednak nawet w okresie go poprzedzającym nie wszyscy polscy aktywiści popierali wspomniany projekt. Część z nich opowiadała się za autonomią kulturalną i samorządem o rozszerzonym zakresie.

Jesienią 1991 r., po rozwiązaniu rad w dwóch rejonach, napięcia na tle etnicznym nie zniknęły, a raczej się nasiliły. Trzeba jednak dostrzec istotną okoliczność: zmienił się charakter tych napięć. Liderzy społeczności polskiej i organizacje polskie zaczęły coraz bardziej łączyć możliwości zachowania i pielęgnowania własnej tożsamości etnicznej z całościową demokratyzacją i europeizacją litewskiego systemu politycznego. Jednocześnie litewskiej elicie politycznej zarzucano naruszanie zasad demokratycznych i standardów europejskich w dziedzinie polityki wobec mniejszości polskiej. Tymczasem władze w Wilnie swoją politykę etniczną także uzasadniały wymogami „demokracji”, a rozwiązanie dwóch rad samorządowych było przedstawiane w tej argumentacji jako „uwolnienie” społeczności polskiej od oddziaływania polityków nielojalnych wobec państwa litewskiego i ciągle związanych z komunistyczną nomenklaturą, by w ten sposób stworzyć podstawy dla demokratyzacji i transformacji gospodarczej. Te z kolei miały zapewnić skuteczną integrację Polaków do życia społecznego i politycznego całego kraju. Przeważająca część społeczności polskiej na Litwie, jak również politycy w Polsce uważali jednak, że litewska polityka etniczna jest nie tylko niewłaściwa i niedemokratyczna, ale wręcz antypolska, a jej celem jest wynarodowienie litewskich Polaków.

W okresie 1991–1992 władze w Wilnie zrezygnowały z prób odgórnej „demokratyzacji” i „integracji” wspólnoty Polaków do społeczeństwa litewskiego, przeprowadzając wybory do obu wcześniej rozwiązanych rad rejonowych. Na krótko przed nimi odbyły się też wybory do Sejmu Republiki Litewskiej, w którym większość zdobyła Litewska Demokratyczna Partia Pracy (LDPP). Prezydentem został wybrany jej lider – Algirdas Brazauskas, który konsekwentnie zabiegał o złagodzenie napięć etnicznych. Zrezygnowano z dotychczasowej polityki, jednak około 1994 r. ostatecznie utrwaliła się pozycja większości litewskiej jako dominującej, także w wymiarze formalnym i instytucjonalnym. Moim zdaniem taka tendencja przybrała najbardziej wyrazistą postać w przyjęciu *Ustawy o języku państwowym* (przegłosowanej w stycz-

niu 1995 r., ale prace nad nią trwały do końca 1994 r.). Można dodać, że jeszcze wcześniej, bo w 1992 r., dominująca pozycja narodu litewskiego w państwie została usankcjonowana w preambule konstytucji.

Istotnie zmieniła się sama społeczność polska na Litwie. Demokratyzacja życia rzeczywiście zaczęła się dokonywać, otwierając polskim organizacjom politycznym drogę do dominacji w regionach, w których Polacy przeważali. Rzeczywiste możliwości uczestnictwa przyspieszyły różnicowanie się i upolitycznienie polskiej mniejszości. Powstała organizacja (zasadniczo – etniczna partia polityczna) – Akcja Wyborcza Polaków na Litwie, której rolą miało być nakreślenie oczekiwań i potrzeb całej społeczności polskiej. W końcu Polacy na Litwie zrezygnowali z zabiegania o status grupy narodowej posiadającej prawo do samostanowienia, którego wyrazem był postulat autonomii. Pogodzili się z byciem mniejszością narodową o specyficznych potrzebach (na co bodaj pierwszy zwrócił uwagę litewski historyk – Antanas Kulakauskas)⁷.

W niniejszej monografii omówię zatem dwa ściśle powiązane ze sobą tematy: konflikt etniczny między litewską większością a polską mniejszością na Litwie oraz politykę etniczną Litwy (występującej w różnych ustrojach: jako Litewska SRR i jako Republika Litewska). Analiza tych problemów wymaga uwzględnienia jednej istotnej okoliczności: oba te procesy (konflikt i polityka etniczna) odbywały się w warunkach dynamicznie zmieniającego się otoczenia społecznego, gospodarczego i politycznego. Badacze uważają, że głębokie zmiany systemowe generalnie sprzyjają uaktywnieniu się grup etnicznych, zachęcając je do odważniejszego wyrażania potrzeb i żądań oraz do mobilizacji do ich urzeczywistnienia. Jednocześnie rośnie ryzyko konfliktu etnicznego⁸.

Litewską politykę etniczną w okresie 1988–1994 można podzielić na trzy okresy. Pierwszy przypada na okres liberalizacji w Związku Radzieckim. Stworzył on sprzyjające warunki dla uaktywnienia się etniczności i to w takim stopniu, że elity władzy zostały zmuszone do włączenia tej kwestii do swojej agendy. Drugi etap rozpoczyna się z ogłoszeniem i restytucją niepodległości (początek 1990 r.). Zdaniem badaczy właśnie niezależna państwowość Litwy stała się kluczowym czynnikiem formującym procesy etniczne i hierarchizację (dominującą rolę większości jako narodu tytularnego) oraz kształtującym politykę etniczną⁹. Trzeci przedział otworzyły wybory parlamentarne w 1992 r., gdy zmieniła się koalicja rządząca, a Ruch na rzecz Przebudowy Litwy – Sajūdis – oddał ster LDPP.

⁷ *Lenkų klausimas Lietuvoje*, „Atgimimas” 31 października – 7 listopada 1991, nr 45; przekład polski został opublikowany w „Kurierze Wileńskim”, A. Kulakauskas, *Kwestia Polaków na Litwie*, „Kurier Wileński” 12 listopada 1991, nr 220.

⁸ D. L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, Los Angeles–London 2000, s. 190; J. Hughes, G. Sasse, *Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States*, [w:] *Ethnicity and Territory in the Former Soviet Union. Regions in Conflict*, ed. by J. Hughes, G. Sasse, London 2002, s. 6.

⁹ N. Kasatkina, T. Leončikas, *Lietuvos etninių grupių adaptacija: kontekstas ir eiga*, Vilnius 2003, s. 46.

Bibliografia

Archiwalia

Pozostawiono oryginalne litewskie zapisy skrótów (f., ap., b.). Znaki te nie są sygnaturą, ale opisem lokalizacji danego dokumentu, jednak zachowanie ich w postaci oryginalnej ułatwi ewentualne dotarcie do nich w litewskich archiwach. Tłumaczono jedynie skrót k. – karta.

Archiwum Senatu Rzeczypospolitej Polskiej

Kostrzewa-Zorbas Grzegorz, Stosunki polsko-litewskie. Uwagi i propozycje, 23 października 1989, OKP BZ 19/334.

Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (litew. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, LCVA)

Lietuvos TSR Ministrų Taryba [Rada Ministrów Litewskiej SRR], f. R-754,

- ap. 4
 - b. 12649, k. 41, 43–44, 46, 48;
 - b. 12840, brak paginacji.
- ap. 15
 - b. 209, k. 58–59.

Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas [Prezydium Rady Najwyższej Litewskiej SRR], f. R-758,

- ap. 4
 - b. 2164, k. 20–21, 66–67;
 - b. 2166, k. 2.

Lietuvos TSR užsienio reikalų ministeria [Ministerstwo Spraw Zagranicznych Litwskiej SRR], f. R-1019,

- ap. 4
 - b. 295, k. 2–8;
 - b. 300, k. 1, 10, 17;
 - b. 301, k. 30, 35;
 - b. 307, k. 3–4, 21.

Litewskie Archiwum Specjalne, Dział Dokumentów KGB (litew. *Lietuvos ypatingasis archyvas, KGB dokumentų skyrius*, LYA KGB)

Lietuvos TSR Valstybės saugumo komitetas (KGB) [Komitet Bezpieczeństwa Państwa (KGB) Litewskiej SRR], f. K-1,

- ap. 48
 - b. 102, k. 71–72, 68;
 - b. 103, k. 11.

- ap. 49
 - b. 237, k. 228;
 - b. 292, k. 63–64, 65.

Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (KGB) 1-asis skyrius [Wydział I Komitetu Bezpieczeństwa Państwa (KGB) Litewskiej SRR], f. K-35,

- ap. 2
 - b. 291, k. 3, 11;
 - b. 292, k. 6, 10–31, 69, 74, 91–96, 147–149.

Litewskie Archiwum Specjalne, Dział Dokumentów KPL [Komunistycznej Partii Litwy] (litew. *Lietuvos ypatingasis archyvas, LKP dokumentų skyrius, LYA LKP*)

Lietuvos komunistų partijos (LKP) Vilniaus rajono komitetas [Komitet KPL rejonu wileńskiego], f. 3636,

- ap. 58
 - b. 5, k. 56rv.

Lietuvos komunistų partijos (TSKP) Centro komitetas [Komitet Centralny KPL (KPZR)], f. 17626,

- ap. 4
 - b. 32;
 - b. 64, k. 61–71;
 - b. 107.
- ap. 9
 - b. 18, k. 23.

Litewskie Nowe Archiwum Państwowe (litew. *Lietuvos valstybės naujasis archyvas, LVNA*)

Kazimiero Motiekos asmeninis fondas [Prywatny zbiór Kazimierasa Motieki], f. 32,

- ap. 1
 - b. 96, k. 30–30rv,
 - b. 97, k. 8–9rv, 10–13ap, 72–73rv, 87;
 - b. 128, k. 1, 2–3, 32–34, 42–43, 57, 59, 160, 165–170, 174, 184, 195–195rv;
 - b. 149, k. 33–40.

Lietuvos lenkų sąjunga (LLS) [Związek Polaków na Litwie (ZPL)], f. 42,

- ap. 1
 - b. 1, brak paginacji;
 - b. 16, k. 1, 11, 14rv;
 - b. 22, brak paginacji;
 - b. 35, brak paginacji.

Algimanto Degučio asmeninis fondas [Prywatny zbiór Algimantasa Degutisa], f. 59,

- ap. 1
 - b. 1, k. 45, 90;
 - b. 13, k. 16, 21, 33, 35, 45, 61, 81, 90, 91, 95;
 - b. 14, k. 1, 6, 25, 30.

Valstybinė regioninių problemų komisja [Państwowa Komisja Problemów Regionalnych], f. 77

- ap. 1

Summary

Lithuanians and Lithuania's Poles, and Lithuania and Poland in 1988–1994

Two closely-related topics are discussed in this monograph. First of all, the author analyses the interaction of two ethnic groups – Lithuanians and Lithuania's Poles – in the years 1988–1994. Most attention is dedicated to the Lithuanian-Polish ethnic conflict, or more precisely – the goal of Polish activists and organisations to establish national-territorial autonomy. The government of the Lithuanian SSR and later the Republic of Lithuania strictly rejected any efforts made by Poles to establish national-territorial autonomy. In essence, this kind of demand was viewed as a threat to the country's territorial unity and its national sovereignty. Thus, this study seeks to explain what factors influenced the ethnic conflict between Lithuanians and Lithuania's Poles, and also analyses the ethnic policy of the Lithuanian government (more specifically, of two political regimes – the LSSR and the Republic of Lithuania).

The second topic discussed in this monograph is inter-state relations between Lithuania and Poland. In this study, the author seeks to answer the question of what factors determined the dynamics of relations between the two neighbouring states. Keeping in mind the fact that until March 1990 relations between the Lithuanian SSR and the People's Republic of Poland were formal, as the nature of their relations was pre-determined and regulated by Moscow, most attention is given to the period following the reinstatement of Lithuania's statehood. The author tries to explain the circumstances behind the signing of two of the most important inter-state agreements: the Declaration on Friendly Relations and Good-Neighbourly Cooperation (1992) and the Treaty on Friendly Relations and Good-Neighbourly Cooperation (1994). In negotiations on the regulation of inter-state relations, agreement could not be reached on two matters: the *guarantee of national minority rights* and the *so-called assessment of the past*. Poland's negotiators were particularly insistent on the first matter, seeking to include as many regulations that extended minority rights as possible into the agreements, while Lithuanian diplomats focused more on the second matter, demanding recognition in one form or another of Żeligowski's aggression against Lithuania.

Several important conclusions were reached during the course of the research:

I. Several circumstances influenced the politicisation of the Polish community and bringing the demand for national-territorial autonomy forward into political debate. Firstly, competition between various activists and informal political factions representing the ethnic Polish community. The demand for national-territorial autonomy became an effective instrument not only for consolidating and mobilising the Polish ethnic minority, as it also had the effect of strengthening the influence of separate politicians, political factions and organisations in the community. Secondly, the mobilisation of Lithuania's Poles was also encouraged

by the fact that the main political powers in Lithuania – the Communist Party of Lithuania (CPL) and the Lithuanian *Sąjūdis* Reform Movement – achieved national consensus on the most critical points, namely, promotion of the Lithuanian language and national-territorial autonomy. A large portion of activists in the Polish ethnic community understood this as a threat to the cultural and national interests of their community. Thirdly, we can state that from 1988 to the beginning of 1990, the Soviet Union's leadership did not have a uniform, common opinion on the national-territorial autonomy of Poles in Lithuania, but maintained a cautious, reserved approach to the matter. On the other hand, the ever-growing decentralisation and fragmentation of the Soviet political system and regime created the conditions for the emergence of political powers that sought to make more active use of the idea of Polish national-territorial autonomy. In Lithuania, this power was the so-called *platformists*, a break-away faction created after the 20th Congress of the CPL. Some Polish autonomists, primarily from the Šalčininkai district, were also CPL/CPSU activists. It was none other than the *platformists* and the more radical autonomists who received support from the conservative section of the CPSU.

The Soviet Lithuanian government viewed the Šalčininkai and Vilnius district council decisions which expressed support for national-territorial autonomy as provocative and violating the “republic's state territorial integrity”. As elections to the Supreme Soviet of the LSSR approached, the Local Government Foundation Act was passed. It outlined that only the Lithuanian legislative authorities had the right to determine or change “administrative unit boundaries”. (This was outside of the competency of the local government and district councils. Nor did the act mention the possibility of creating national-territorial units). The act also foresaw the dissolution of municipal councils and the introduction of direct administrative governance. The government also made moves that could be interpreted as attempts to reduce the tensions between Lithuanians and Poles, and between the government and Lithuania's Polish community. Some measures tried to draw Poles away from their demands for autonomy as well. The National Minorities Act was passed, which stated that within council territories “where national minorities lived, informative signs and notices could also be written in the national minority language, alongside Lithuanian”. The government was also mandated to prepare “a prospective program for South-East Lithuania's economic, social and cultural development and integration”. Thus, the Soviet Lithuanian government applied a whole set of measures that applied specifically to Lithuania's Poles: some aimed to reduce the Polish community's support for national-territorial autonomy demands, others tried to “pressure” the leaders and councils of the south-eastern districts into refusing to escalate the autonomy question.

II. The new government of the Republic of Lithuania in effect maintained a similar political position. The new government strictly rejected the idea of creating Polish national-territorial autonomy, viewing it as a threat to its national sovereignty and the territorial unity of the state. On the other hand, it did suggest certain kinds of concessions intended to deflect the Poles from creating national-territorial autonomy. The outcome of this kind of policy were the resolutions of the Supreme Soviet of the Republic of Lithuania of 29 January 1991, which introduced a set of significant amendments to the Law on Ethnic Minorities. Article 4 of the law stated that “in those administrative territorial units where a certain national minority lives compactly concentrated, alongside the state language which is used in local institutions and organisations, the (local) language of that national minority can also be used”; while Article 5 noted that “... in the mentioned administrative territorial units, alongside Lithuanian, infor-

mative notices can also appear in the (local) language of the national minority". The resolution "On the Conclusions of the State Commission for Analysing Problems in Eastern Lithuania" was passed that same day. In the document, the Government was mandated to present the parliament with a draft for Lithuania's administrative division "based on which the foundation of the Vilnius Region would be the existing districts of Šalčininkai and Vilnius". Both of these resolutions can be viewed as concessions made to the Polish community. (Incidentally, several days later the resolution "On the Writing of Names and Surnames in Passports of the Republic of Lithuania" was passed. It contained a clear citizenship criterion – passport entries had to be written only in the state language – Standard Lithuanian).

When we assess the decisions of 29 January, we can say that they invoked a sense of political conjuncture: promises were made which were intended to entice Lithuania's Poles into participating in the February survey and back the independence of the Lithuanian state (rather than participating in the Soviet Union's referendum that was declared illegal by the Lithuanian government). Note also that the mechanism for the implementation of the Law on Ethnic Minorities was not clearly outlined – it was not clearly set out what was meant by a "compactly concentrated" national minority territory, nor was there an explanation of the "informative notices" concept. Thus, we can conclude that the implementation of cultural autonomy had to depend on the Polish community's "behaviour": support for the survey and refusing to seek territorial autonomy.

Following the declaration of independence, political-ideological differentiation in the Polish community only became more pronounced. Several political centres formed, which sought to represent the community: the Union of Poles in Lithuania, the Coordination Council, and finally, the Polish faction of the Supreme Soviet. The Coordination Council, which consisted of council deputies from the south-eastern districts, was the most vocal in its support of the idea of creating national-territorial autonomy. The republic's government did not recognise the Coordination Council, even though it did enter into negotiations with district council representatives. Nevertheless, the new government's main partner in resolving problems of greatest concern to the Polish community was the Polish faction.

The government of the Republic of Lithuania tried to develop its contact with Poland. Vilnius suggested signing a "packet of documents" (an inter-state agreement on national minorities, a declaration of good, friendly relations, an economic agreement and an agreement regarding embassies), thereby extracting Warsaw's factual recognition of the Republic of Lithuania. However, Poland's leaders (namely, the Minister of Foreign Relations K. Skubiszewski) rejected this idea, choosing instead a moral-political course of showing support for Lithuania's independence. After 11 March, Warsaw officially made several announcements in support of the revived Lithuanian state, however its actual assistance was mostly moral-political. On the other hand, it did not rush to support Lithuania's goals to become integrated into regional, post-Soviet state structures (specifically, the Visegrád group). Bilateral relations talks raised the question of national minorities in Lithuania, namely, the Polish minority in Lithuania. We can conclude that the non-communist Polish government dominated by centrist Solidarity political forces associated resolving the Polish minority issue with the democratisation of Lithuania's political system and did not support the idea of territorial autonomy for Poles. (On the other hand, we cannot ignore the fact that there were political forces in Poland which did back the idea of national-territorial autonomy, and considered the interests of the Polish minority in Lithuania as the most critical part of bilateral relations talks). Evidence of this is the visit of B. Geremek to Lithuania in March 1990 and the *Aide Memoire* prepared by the Polish Ministry of Foreign Affairs at the end of 1990 on the minority issue.

Survey and Soviet referendum results showed that a significant part of the Polish community did not agree with the reinstatement of the independent Lithuanian state. Several circumstances explain this position: for a majority of the population in Lithuania's eastern districts, the Soviet social-economic structure and the local politicians who represented it (as well as the "centre" in Moscow) implied a certain kind of relative stability, predictability and at the same time, security. This does not mean of course that the population was completely satisfied with these structures or the figures representing them. However, it was Soviet structures that conjured up greater trust among the population than the new social and political *Lithuanian* order that had not yet formed or become properly established; secondly, the state of insecurity among the population in these districts was only further strengthened by the threat of Lithuanian dominance, it being the titular nation; thirdly, if the eventual and stronger domination of the Lithuanian majority did pose such a threat, then the future prospects of the Lithuanian state did not at all appear so clear, unambiguous or unquestionable for a larger part of the population from these districts as they did for a majority of Lithuanians.

The Polish political centres, first of all the Coordination Council, viewed the issue of implementing national-territorial autonomy as a counter-balance to the political domination of Lithuanians – the titular nation. This is why they tried to expand the political boundaries of autonomy as far as possible. Evidence of this are the documents confirmed at a council deputy representatives meeting in Mostiškės. (Formally, these documents mentioned national-territorial autonomy within the structure of the Republic of Lithuania). Quite conversely, the Lithuanian government tried to *depoliticise* Polish-ness. Documents prepared by the Commission for East Lithuanian Affairs (headed by R. Ozolas) testify that a certain kind of cultural uniqueness was acknowledged to exist in the south-eastern districts of Lithuania dominated by Poles, however the idea of political autonomy was rejected in principle. The documents certified in Mostiškės were treated as a goal to create a state within a state.

III. The defeat at the putsch in Moscow formed a new geopolitical and political situation.

One of the Polish political centres was eliminated from the Lithuanian political scene: the Coordination Council (the leaders of the Vilnius and Šalčininkai districts). By introducing direct administrative governance in two districts, the Lithuanian government hoped it would quell any autonomist trends. Several provisions guided the government's policy on this issue: to limit the extent of influence of the two remaining Polish political centres (the Union of Poles in Lithuania and the Polish faction) in the districts (especially of the Union of Poles in Lithuania), and to consider the ordinary Polish population in these areas, essentially, the *Polish people*, as its *direct* "partners". That is why at the beginning of direct rule, the government's representatives talked about their aims and objectives in a very reserved, cautious and reassuring way. Nonetheless, this kind of policy did not bear fruit; the government failed to drive a wedge between the Polish population and the elite, and the surviving Polish political centres consolidated. Warsaw's policy contributed to this, as it strictly criticised the introduction of administrative governance.

Poland and Lithuania only signed the "declaration on friendly relations and good-neighbourly cooperation" in January 1992. (Poland and Ukraine signed a similar declaration back in October 1990, and with Latvia – in June 1991). We can state that the parties decided to sign the declaration immediately after the August putsch. It is likely that the declaration was meant to record common regulations adapted from international documents, regulating the situation of national minorities. However, once the Vilnius and Šalčininkai district councils were dismissed and administrative governance was introduced, Warsaw refused to sign the docu-

ment as it was, recommending that it should be extended to take into account the demands of Lithuania's Polish minority. Negotiations over specific articles in the declaration dragged on. On the other hand, after the parliamentary elections in the autumn of 1991, a rightist government led by J. Olszewski was formed in Poland. It featured representatives from political factions which actively raised the topics of "persecution" and "discrimination" of the Polish minority. The rightist forces could essentially block the signing of the inter-state declaration. Thirdly, at the end of that year, official Warsaw nonetheless decided to force through the signing of the declaration: the document was initialled on 3 January, and signed on 13 January. This decision could have been affected by several circumstances: firstly, there was no desire to increase tensions in bilateral relations. (The Polish Minister of Foreign Affairs K. Skubiszewski, who was supported by President L. Wałęsa, was against any escalation in poor relations); on the other hand, there was a belief that the declaration would serve as an effective instrument to pressure Lithuania to improve the situation of its Polish minority; thirdly, as Poland increasingly intensified its contact with the NATO alliance, tensions with neighbouring Lithuania were unnecessary. Ultimately, it is quite likely that "signals" to reduce tensions could have been sent by politicians representing Western political and security structures; fourthly, if after the August putsch the Lithuanian government demonstratively and publicly declared its goal to "join" the West via the Northern countries, ignoring Warsaw, then by the second half and towards the end of that year, these kinds of declarations disappeared from the public space. The West most probably recommended this kind of change in approach. Thus, Poland started to be viewed more and more as a "bridge" to the West. It is probably no wonder then that in the declaration text the Lithuanians made various concessions themselves. For example, in Article 3 of this document it was written that both states "guaranteed national minority individuals the right to use their names and surnames as they sound and are written in their native language...". It was also stated that each country would "refrain from actions arousing national changes in territories where national minorities lived".

IV. After the elections to the Seimas of the Republic of Lithuania (1992) and the Presidential elections (early 1993), a new political situation started to form in the country which had an impact on the dynamics of relations between Lithuanians and Lithuania's Poles, and inter-state relations. Having reached a convincing triumph, the leftists – the Democratic Labour Party of Lithuania (LDDP in Lithuanian) and the new president Algirdas Brazauskas – were not inclined to sharpen relations, rather, they sought to eliminate the existing tensions (between Lithuanians and Poles, and Lithuania and Poland). However, on the other hand, it was precisely during the period when the leftists were in power that the ethnocultural domination of Lithuanians as the titular nation was finally formally entrenched – preparation of the Law on the Official Language of the Republic of Lithuania was also completed and it was passed in the beginning of 1995. (The implementation mechanism for articles in the Law on Ethnic Minorities never eventuated). Another important change took place during the period of leftist governance: Lithuania's Polish community and the public-political structures that represented it basically came to terms with their *national minority status*. (Up until the August putsch and some time afterwards, this is evident from the documents passed by the Union of Poles in Lithuania, which raised the idea of self-determination among the "land's people", in effect, among the Poles). Incidentally, the Poles saw themselves as a minority having specific needs. And finally, the third point. Even though the leftist-dominated Lithuanian government sought to reduce inter-ethnic tensions, it still did not find any measures for how to depoliticise the Polish community, which is why it is no surprise that ultimately an ethnic Lithuanian Pol-

ish political party (*Akcja Wyborcza Polaków na Litwie*) was formed, which aimed to express the community's political aspirations.

Even after the signing of the declaration, inter-state relations between Lithuanian and Poland were rather difficult. The countries signed the inter-state treaty on "friendly relations and good- neighbourly cooperation" only in April of 1994. (Incidentally, Lithuania and Poland had signed several agreements up to the spring of 1994 which regulated various spheres in inter-state relations). In preparing the treaty, essentially two questions dominated inter-state political debate, on which there was little consent: national minorities and each state's relations with history (or the past, i.e., assessment of Želigowski's "aggression"). In effect, the new Lithuanian government continued along the same course as its predecessor, and did not reject any notions of including the assessment of Želigowski's campaign into the agreement. In actual fact, this was not so much a matter of principle as mostly as a result of pressure from the rightists. Until the end of 1993, the foreign policy concept of the LDDP and Brazauskas was based on the idea of Lithuania as a link between the East and the West. The concept implied good relations between neighbours and integration into the more benign Western security structures. However, the rightists were not satisfied with this concept, supporting and actively agitating public opinion for Lithuania's integration into NATO. It was only the decision of Brazauskas and the LDDP to integrate into the Alliance which dissipated tensions between the right and the left, which simultaneously opened up opportunities to sign the treaty with Poland without an assessment of Želigowski's aggression. Changes in the leftists' foreign policy were determined not only by internal (constant pressure from the right) but by international conjunctures as well: the political crisis in Russia and the triumph of rightist powers in the elections to the Duma (autumn 1993), as well as Poland's clear position to become a member of NATO. In this context, a "historic" compromise was reached: the countries finally signed and ratified the inter-state agreement. In addition, it appears that Warsaw also made some concessions on national minority issues. In Article 14 of the treaty, it is noted that national minority representatives have the right to "use their names and surnames according to the sound of the national minority language". (The same article mentions that detailed norms for writing surnames "will be set out in a special agreement". Lithuania and Poland never ended up signing any such agreement). Note also that one of the regulations set out in the treaty confirms "the integrity of the existing territories with their capitals in Vilnius and Warsaw now and in the future", signifying the factual recognition of the Vilnius Region to Lithuania.

Translated by Albina Strunga

W niniejszym studium zbadano dwie kategorie zagadnień. Po pierwsze, przeanalizowano wzajemne relacje dwóch grup etnicznych: Litwinów i Polaków na Litwie w okresie 1988-1994. W najszerszym sensie jest to więc praca poświęcona polityce etnicznej. Polityka etniczna jest jednak procesem, zmienia się stale i w różnych kierunkach, a relacje między poszczególnymi grupami mogą się rozwijać w sposób pokojowy lub konfliktowy. Zadaniem historyka jest wtedy rekonstrukcja relacji tych grup (w tym przypadku – Litwinów i Polaków) i wskazanie czynników, które je kształtowały.

Po drugie, w książce poruszono zagadnienie stosunków litewsko-polskich na poziomie państwowym. Ostatnio do łask wróciło określenie relacji litewsko-polskich mianem partnerstwa strategicznego. Eksperci, naukowcy i dziennikarze chętnie dyskutują o korzyściach z niego płynących i perspektywach na przyszłość. Sensowne wydaje się uwzględnienie w tym kontekście faktu, że początki partnerstwa były bardzo skomplikowane, nawet najważniejsze dokumenty regulujące wzajemne stosunki (Deklaracja dwustronna z 13 stycznia 1992 r. i traktat z 1994 r.) w społeczeństwach obu krajów spotkały się ze zróżnicowanym przyjęciem. Nie chcemy dziś pamiętać, że podpisanie politycznie kluczowych umów między Litwą a Polską przeciągało się i w efekcie – opóźniło.

LITHUANIAN INSTITUTE
OF HISTORY

<https://akademicka.pl>

